

JAN VERPLAETSE^a

Waarom de vrije wiloplossing van Stef Decoene geen redding brengt

Panopticon, 35 (4), 344-347
© 2014 MAKLU | ISSN 0771-1409 | JULI 2014

- ^a Hoofddocent, Vakgroep Grondslagen en Geschiedenis van het Recht, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Gent (Corresp.: jan.verplaetse@ugent.be).

In zijn bijdrage aan het themanummer *Neurowetenschappen en Criminologie* (maart 2014) beweert Stef DECOENE dat psychologie een uitweg biedt uit het vrije wil/onvrije wildebat. Meer in het bijzonder zou de sociaal-cognitieve leerprocestheorie (kortweg SCL-theorie) ons voldoende elementen aanreiken om het bestaan van de vrije wil te blijven verdedigen. Eenmaal overtuigd van deze theorie kunnen we begrippen zoals verantwoordelijkheid, schuld en toerekeningsvatbaarheid blijven gebruiken. Er is dus geen enkele reden waarom we die kernbegrippen zouden moeten opgeven of radicaal anders moeten gaan invullen, zoals sommigen beweren (VERPLAETSE, 2011; PEREBOOM, 2001). Omarm die psychologische theorie en de vrije wil is gered. In deze repliek betoog ik waarom deze oplossing de vrije wil niet redt, ook is al de voorgestelde theorie nog zo waar of waardevol. Aan de basis van die vermeende oplossing ligt een ambigu gebruik van het begrip van 'determinatie' waardoor DECOENE ten onrechte gelooft dat hij het bestaan van een 'echte' vrije wil kan aantonen.

Vooreerst dit: de auteur heeft wel degelijk een 'echte' vrije wil voor ogen. Niet een of andere *light*-versie. 'Wie keuzes maakt, kan goede of foute keuzes maken. Wie foute keuzes maakt kan hierop aangesproken worden', zo schrijft hij. Mijns inziens terecht, hoewel grondig bewijs ontbreekt en de meningen verdeeld blijven, stelt hij dat het strafrecht deze echte vrije wil vooronderstelt en dat de meeste juristen ook geloven in deze echte vrije wil. Vandaar dat de psychologische theorie die hij verdedigt 'in het algemeen de wijze waarop recht naar verantwoordelijkheid en toerekeningsvatbaarheid kijkt ondersteunt' (p. 146). Filosofisch gezien staat deze echte vrije wil bekend als een *libertaristische* vrije wil die voldoet aan twee voorwaarden. Enerzijds moet er sprake zijn van *keuze*, die je maar hebt als je over alternatieve mogelijkheden beschikt. Je moet het misdrijf ook niet gepleegd kunnen hebben. Anderzijds moet er ook een *keuzemaker* zijn die (ten dele of volledig) ongehinderd door (fysisch) causale ketens een keuze kan maken. Die voorwaarde heet broncontrole. Het is en blijft jouw keuze om dat misdrijf al dan niet te plegen, wat ook jouw keuze meebepaalt. Je keuze berust niet op toeval of op allerlei onderliggende processen waardoor ze onvermijdelijk is.

De auteur onderschrijft de noodzaak van beide voorwaarden voor een vrije wil. Eenmaal beide gegarandeerd, heb je de vrijheid tot zelfdeterminatie en de vrijheid tot zelfvorming, twee vrijheden die de SCL-theorie meent te kunnen aanbieden. De grootste en tot nu toe mislukte uitdaging van deze libertaristische filosofie is een filosofisch en/of wetenschappelijk verteerbaar model te ontwikkelen dat ruimte biedt voor (fysisch)

non-causale processen zonder af te glijden naar obscurantisme. Want non-causiteit heeft vlug een mysterieus of zelfs pseudowetenschappelijk bijmaakje. De vraag wordt dus of de voorgestelde theorie van DECOENE zulk plausibel model oplevert. Ik zal aantonen dat dit niet het geval is.

Al bij voorbaat is het onwaarschijnlijk dat psychologische modellen ons een bevredigend libertaristisch antwoord kunnen geven. Dat compatibilisten dergelijke theorieën aanwenden is erg normaal, maar dat libertaristen er beroep op doen is toch wat eigenaardig. Waarin onderscheidt een libertarist zich nu van een compatibilist? De vraag die beide verschillend beantwoorden is de volgende: waarom heeft een dader ondanks zijn algemeen vermogen om het misdrijf niet te plegen dan toch het misdrijf gepleegd? De compatibilist geeft toe dat wetenschap en dus ook psychologie in principe een perfecte verklaring voor het plegen van dit misdrijf kan geven en dat je eigenlijk moet toegeven dat die persoon dit misdrijf niet kon vermeden hebben. Op dat concrete ogenblik van het misdrijf of de beslissing tot het misdrijf had de dader geen andere keuze en was er geen keuzemaker die een andere keuze kon maken. Alleen is dit voor de compatibilist geen reden om verantwoordelijkheid of schuld op te geven. Van zodra iemand vrijwillig in de betekenis van zonder dwang handelde, is dit voldoende. Alternatieve mogelijkheden en broncontrole zijn niet nodig. De libertarist daarentegen zal stellen dat je voor het misdrijf nooit een perfecte wetenschappelijke verklaring kan geven. De keuze om het misdrijf toch te plegen was echt vrij, in de betekenis van niet (volledig) aan oorzaken gebonden. Zoals hoger gezegd, staat de libertarist voor de uitdaging om die echte keuzevrijheid filosofisch en/of wetenschappelijk plausibel te maken. Tot nu toe zonder succes. Maar in die zoektocht naar een bevredigend antwoord heeft het weinig zin om de libertarist te wapenen met allerlei concrete wetenschappelijke theorieën. Wetenschappelijke theorieën hebben immers net de bedoeling om de oorzaken van allerlei processen te isoleren en daarmee het verschijnsel te verklaren. Of die processen nu chemisch, biologisch, sociaal of psychologisch verlopen, unicausaal of multicausaal zijn, dispositioneel of procesmatig zijn, doet er niets toe. Het blijven oorzaken die bedoeld zijn om het verschijnsel, hier het misdrijf of de beslissing tot het misdrijf, te verklaren. Een libertarist die zoekt naar een plausibel model voor (fysische) non-causatie heeft dus niets aan zulke theorieën. Je geeft hem alleen nog meer van wat hij eigenlijk al weet, maar in feite liever niet wil.

Waarom denkt DECOENE nu dat je een libertaristisch vrije wil toch aan de hand van een psychologische theorie kan bewijzen? Die hoop ontstaat door een ambigu gebruik van het begrip 'determinatie' dat de auteur in het deel over 'SCL, vrij handelen, en verantwoordelijkheid' overvloedig gebruikt. De SCL-theorie biedt een gelaagd verklaringsmodel voor deviant gedrag waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen drie soorten stimuli of processen: (1) externe processen zoals biologische determinanten en omgevingsfactoren, (2) intrapsychische processen zoals cognitie, representaties en intenties en (3) zelfregulerende processen waardoor een organisme in staat is om aan norm te voldoen (gegeven voldoende motivatie en voldoende monitoring). Of dit de enige lagen zijn en of deze theorie correct is, is hier niet van belang. Wat wel van belang is, is dat deze theorie een soort 'onvolledige determinatie' impliceert. De auteur schrijft het als volgt (ik zet alle gebruik van het begrip 'determinatie' even in het vet om duidelijk te maken dat overvloedig gebruik inderdaad geen understatement is):

*'Dit leer- en ontwikkelingsproces is geen gesloten, **deterministisch** systeem, maar open en zelf-organiserend. Fysiek-causale **determinatie** wordt mee voorondersteld (biologie bepaalt mee wie we kunnen zijn). Maar er wordt eveneens aanvaard*

*dat er functionele intrapsychische processen zijn die mentaal-causaal handelen mee kunnen bepalen. Bandura spreekt over triadische wederkerige **determinatie**. Biologische, psychologische en sociale/omgevingsfactoren interageren met elkaar. Mee omdat deze domeinen zich systemisch in een hiërarchische relatie bevinden, is de ruimte waarbinnen een persoon zich beweegt slechts **partieel gedetermineerd**. Er zijn verschillende manieren om deze **onvolledige determinatie** te beschrijven.'*
(DECOENE, 2014, 143-144)

Een paar zinnen verderop gebruikt de auteur ook nog het begrip 'conditioneel ongedetermineerd'. Wat bedoelt de auteur nu met determinatie, deterministisch, (on)gedetermineerd? Wil hij door de ontkenning van (volledige) determinatie ontsnappen aan de greep van determinisme of aan die causaliteit, of aan beide? Dat maakt hij jammer genoeg niet duidelijk. De tekst bevat suggesties voor het ene maar ook suggesties voor het andere, terwijl duidelijk is dat beide niet samenvallen. Determinisme sluit alternatieve mogelijkheden uit, maar geen broncontrole, terwijl causaliteit broncontrole uitsluit maar geen alternatieve mogelijkheden. DECOENE heeft volgende opties:

1. Ofwel bedoelt hij met 'determinatie' determinisme zoals in de eerste zin van het citaat, maar dan heeft hij alleen maar aangetoond dat de SCL-theorie een persoon inderdaad keuze biedt, maar is het nog altijd mogelijk dat die keuze op louter toeval berust waarvoor niemand verantwoordelijk is of dat de keuze veroorzaakt is door allerlei factoren waarover die persoon geen ultieme controle heeft. Met indeterminisme alleen red je de vrije wil niet.
2. Ofwel bedoelt hij met 'determinatie' (ook) (fysische) non-causaliteit, zoals zijn beroep op mentaal-causaal handelen in het citaat doet vermoeden. In dit geval staat hij voor de uitdaging om ons een plausibel wetenschappelijk en/of filosofisch model van (fysische) non-causaliteit te verschaffen. Beweren dat de SCI-theorie ruimte biedt voor mentale causatie is helaas niet voldoende. Vrijwel elke hedendaagse psycholoog neemt het bestaan van mentale causatie aan. Alleen voegt hij of zij hier onmiddellijk aan toe dat die mentale causatie uiteraard neuraal gedragen of mogelijk gemaakt wordt door allerlei fysische processen waaronder maar niet uitsluitend hersenprocessen. Geen enkele psycholoog voelt er veel voor om een mentaal proces te laten 'zweven' en mentale causatie zonder fysische causatie aan te nemen. Dus als de auteur onder partiële of onvolledige determinatie mentale causatie zonder fysische causatie verstaat, had ik graag gezien hoe je dit plausibel maakt zonder te vervallen in obscurantisme.

In beide gevallen is de oplossing van DECOENE dus onvolledig. Overigens doet deze schijnoplossing me denken aan die van Peter TSE in zijn recente boek *The neural basis of free will* (2013) die de auteur vermeldt. In tegenstelling tot DECOENE baseert TSE zich op een neurologische theorie, maar het manoeuvre is dezelfde. De neurofysioloog TSE overlaadt de lezer met hersenbewijzen voor de indeterministische werking van ons brein wat inderdaad voor alternatieve mogelijkheden zorgt, vervolgens geeft hij allerlei evidentie voor mentale causatie, wat de psycholoog maar ook de criminoloog gelukkig maakt, want dit toont de onafhankelijke waarde aan van hun theorieën en verklaringsmodellen. Echter, eenmaal geconfronteerd met het probleem hoe mentale toestanden zelf ontstaan, neemt hij gas terug. Die moeten uiteraard zelf ook veroorzaakt worden door allerlei neurale en andere processen. Onveroorzaakte mentale causatie bestaat niet, alleen veroorzaakte. 'There is no ghost in the machine' (TSE, 143). Volledig

akkoord, maar in dat geval heb je ook geen broncontrole en geen echte vrije wil. Het hele neurologische bouwwerk was dus voor niets. Ook de psychologische theorie van DECOENE is een slag in het water zolang die theorie niet duidelijk maakt hoe ‘onvolledige determinatie’ voldoende causaal kan zijn om toch wetenschappelijk te zijn maar ook voldoende non-causaal is om een echte vrije wil op te leveren. Mocht er al een uitweg voor dit dilemma bestaan tenminste!

Waarin ik DECOENE zeker volgt is dat het vrije wil/onvrije wildebat belangrijk is voor criminologie en strafrecht en dat een positie in dit debat gevolgen heeft voor de wijze hoe je tegen misdaad en schuld aankijkt. Wie in een vrije wil gelooft, kan op basis van die idee van ‘onvolledige determinatie’ iemand als toerekeningsvatbaar beoordelen. Zo is van Kim DE GELDER bekend dat hij *twijfelde* vooraleer het kinderdagverblijf binnenging en een bloedbad aanrichtte. Is die twijfel een voorbeeld van ‘onvolledige determinatie’ die DE GELDER een echte vrije keuze gaf? Ik kan me voorstellen dat DECOENE hiermee zou kunnen instemmen. Wie echter niet in een vrije wil gelooft en moeite heeft met die idee van ‘onvolledige determinatie’, zal die twijfel interpreteren als een causaal hersenproces dat iemands keuze niet vrijer maar hoogstens wat complexer maakte? De twijfel maakt DE GELDER niet minder ontoerekeningsvatbaar. Geloof in vrije wil als ‘onvolledige determinatie’ maakt hier dus het verschil tussen schuld en onschuld van een dader, maar het is een verschil dat helaas op een gebrekkige analyse van de notie ‘determinatie’ steunt.

Referenties

- DECOENE, S. (2014). Vrije wil, agency en verantwoordelijkheid. *Panopticon*, 35(2), 134-150.
- PEREBOOM, D. (2001). *Living without free will*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TSE, P. (2013). *The neural basis of free will. Criterial Causation*. Cambridge (Mass): MIT press.
- VERPLAETSE, J. (2011). *Zonder vrije wil. Een filosofische essay over verantwoordelijkheid*. Amsterdam: Nieuwezijds.